



IMO-ISHORA NUTQI MORFOLOGIYASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA LINGVISTIK TAHLILI

Adilova Noiba Marifovna

Nizomiy Ganjaviy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti
Pedagogika-psixologiya va inklyuziv ta'lim fakulteti Surdopedagogika va
maxsus pedagogikaning klinik asoslari kafedrası v.b.dosenti

Annotatsiya.

Uz. Ushbu maqolada imo-ishora nutqi morfologiyasining lingvistik mohiyati, imo-ishora tillarida grammatik ma'nolarning ifodalanishi, morfologik birliklarning shakllanishi va qo'llanish xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, imo-ishoralarning qo'l shakli, harakat yo'nalishi, bajarilish joyi, kaft holati hamda imoyuz muskullari komponentlari orqali grammatik ma'nolarni ifodalash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqolada imo-ishora tilini o'rganish va o'qitishda morfologik bilimlarning ahamiyatiga ham e'tibor qaratiladi.

Ru. В данной статье будет освещена лингвистическая сущность морфологии жестовой речи, выражение грамматических значений в жестовых языках, особенности образования и употребления морфологических единиц. Также анализируются форма руки жеста, направление движения, место выполнения, положение ладони и возможность выражения грамматических значений через компоненты мускулатуры жеста. В статье также рассматривается важность морфологических знаний в изучении и обучении языку жестов.



Ing. This article highlights the linguistic essence of the morphology of sign speech, the expression of grammatical meanings in sign languages, the formation and application of morphological units. The hand shape of the gestures, the direction of movement, the place of execution, the position of the palm and the possibilities of expressing grammatical meanings through the components of the muscles of the imoyuz are also analyzed. The article also focuses on the importance of morphological knowledge in learning and teaching sign language.

Kalit soʻzlar: imo-ishora nutqi, imo-ishora tili, morfologiya, morfema, grammatik maʼno, daktil alifbo, imo-yuz ifodasi komponentlari, karlar taʼlimi, lingvistik tizim.

Kirish

Til insonlar oʻrtasidagi muloqotni taʼminlovchi murakkab lingvistik tizim boʻlib, u turli shakllarda namoyon boʻladi. Ogʻzaki tillarda axborot asosan tovushlar orqali, imo-ishora tillarida esa koʻrish orqali idrok qilinadigan qoʻl harakatlari, yuz ifodalari, tana holati va makondagi harakatlar orqali uzatiladi.

Imo-ishora tillari eshitishda nuqsoni boʻlgan shaxslar muloqotida muhim oʻrin tutadi. Ular oddiy qoʻl harakatlari yigʻindisi emas, balki oʻz leksikasi, grammatikasi va sintaktik tuzilishiga ega boʻlgan mustaqil tabiiy tillardir. Shu sababli imo-ishora tilini ilmiy oʻrganishda uning fonologik, morfologik, leksik va sintaktik xususiyatlarini tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Imo-ishora nutqi morfologiyasi til birliklarining grammatik tuzilishi, shakllanishi va grammatik maʼnolarni ifodalash usullarini oʻrganadi. Mazkur yoʻnalish imo-ishoralarning qanday hosil boʻlishi, maʼno jihatidan qanday oʻzgarishi va grammatik munosabatlarni qanday ifodalashini aniqlashga yordam beradi.

Imo-ishora nutqi morfologiyasining mohiyati



Morfologiya tilshunoslikning soʻzlarning tuzilishi, shakllanishi, grammatik kategoriyalari va grammatik maʼnolarini oʻrganuvchi boʻlimidir. Ogʻzaki tillarda morfologik maʼnolar koʻpincha qoʻshimchalar, soʻz shakllari, yordamchi birliklar va soʻzlarning oʻzgarishi orqali ifodalanadi. Imo-ishora tillarida esa grammatik maʼnolar qoʻl shakli, harakatning takrorlanishi, yoʻnalishi, davomiyligi, bajarilish tezligi, makondagi joylashuvi hamda yuz va tana harakatlari orqali ifodalanishi mumkin. Ayrim maʼnolar alohida imo-ishoralar bilan, boshqalari esa imo-ishoraning shakli yoki bajarilish usulining oʻzgarishi bilan yuzaga keladi.

Masalan: ayrim imo-ishora tillarida harakatning takrorlanishi yoki davomiyligi feʼl maʼnosiga qoʻshimcha grammatik yoki aspektual maʼno berishi mumkin. Biroq bu xususiyat barcha imo-ishora tillarida bir xil emas. Har bir tilning oʻziga xos grammatik qoidalari mavjud. Shuning uchun imo-ishora nutqi morfologiyasini oʻrganishda ogʻzaki til grammatikasini bevosita imo-ishora tiliga koʻchirish emas, balki imo-ishora tilining oʻz tabiiy tuzilishidan kelib chiqish zarur.

Imo-ishora tilining morfologik birliklari

Morfologik tahlilda morfema asosiy birliklardan biri hisoblanadi. Morfema grammatik yoki leksik maʼno ifodalovchi eng kichik til birligidir. Imo-ishora tillarida ham ayrim shakliy oʻzgarishlar muayyan maʼnolarni ifodalashi mumkin. Imo-ishora tillaridagi morfologik birliklarni quyidagi jihatlar asosida oʻrganish mumkin:

1. Qoʻl shakli. Qoʻl barmoqlarining joylashuvi va konfiguratsiyasi imo-ishoraning maʼnosini farqlashi yoki grammatik shakllanishida ishtirok etishi mumkin.



2. Harakat. Qo'lning harakat turi, yo'nalishi, takrorlanishi va davomiyligi ayrim grammatik ma'nolarni ifodalashda qatnashadi.

3. Bajarilish joyi. Imo-ishoraning tana yaqinida, yuz oldida yoki boshqa makonda bajarilishi til birliklarini farqlashda muhim bo'lishi mumkin.

4. Kaftning yo'nalishi. Kaftning yuqoriga, pastga, ichkariga yoki tashqariga qaratilishi ayrim imo-ishoralarning shakliy xususiyatini belgilaydi.

5. Noqo'l komponentlari. Qosh, ko'z, lab, bosh va tana harakatlari ayrim imo-ishora tillarida grammatik ma'no ifodalashda qatnashadi.

Ushbu komponentlar birgalikda imo-ishoraning shaklini tashkil etadi. Biroq har bir shakliy farqni morfema deb hisoblash mumkin emas. Morfologik birlik mavjudligini aniqlash uchun shakliy o'zgarishning muntazamligi va ma'no bilan bog'liqligi tahlil qilinishi kerak.

Imo-ishora tillarida grammatik ma'nolarning ifodalanishi

Imo-ishora tillarida grammatik ma'nolar turli usullar orqali yuzaga chiqadi. Ularning ayrimlari qo'l harakatidagi o'zgarishlar bilan, boshqalari esa makondan foydalanish yoki yuz ifodalari bilan bog'liq bo'ladi.

Son va miqdor ma'nosi. Son va miqdor ma'nolari imo-ishora tillarida sonlarni ifodalovchi alohida imo-ishoralar, miqdor bildiruvchi birliklar hamda ayrim hollarda tasniflovchi konstruksiyalar orqali berilishi mumkin. Miqdor ma'nosining grammatik ifodalanishi tilga va kontekstga bog'liq.

Masalan, bir nechta predmet haqida ma'lumot berishda miqdor bildiruvchi imo-ishora bilan predmetni ifodalovchi imo-ishora birikishi mumkin. Bunda ularning ketma-ketligi va grammatik munosabati muayyan til qoidalariga muvofiq belgilanadi.



Zamon va aspekt ma'nolari-Zamon voqeaning vaqtga munosabatini, aspekt esa harakatning davom etishi, tugallanishi yoki takrorlanishi kabi xususiyatlarini ifodalaydi.Imo-ishora tillarida vaqtga oid ma'nolar vaqt bildiruvchi imo-ishoralar, kontekst va grammatik konstruksiyalar orqali ifodalanishi mumkin. Ayrim tillarda harakatning davomiyligi yoki takrorlanishi ham aspektual ma'nolarni yuzaga keltiradi.Shuni ta'kidlash lozimki, harakatni takrorlash har doim ko'plik yoki davomiylikni anglatmaydi. Uning ma'nosi muayyan imo-ishora, til qoidalar va nutq vaziyatiga qarab aniqlanadi.

Shaxs va yo'nalish munosabatlari-Ayrim imo-ishora tillarida fe'lga oid imo-ishoralar makonda turli yo'nalishlarda bajarilib, harakat ishtirokchilari o'rtasidagi munosabatlarni ko'rsatishi mumkin. Masalan, ayrim yo'nalishli fe'llarda harakatning boshlanishi va tugash nuqtalari ishtirokchilarga moslashtiriladi.Bunday holatlarda makon faqat imo-ishoraning bajarilish joyi bo'lib qolmay, grammatik ma'lumotni uzatish vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Inkor va so'roq ma'nolari-Inkor ma'nosi alohida inkor imo-ishoralari, bosh harakati va boshqa grammatik vositalar yordamida ifodalanishi mumkin. So'roq gaplarda esa qoshlarning holati, boshning harakati, yuz ifodasi va gap tuzilishi muhim rol o'ynashi mumkin.Masalan, ayrim imo-ishora tillarida umumiy javob talab qiluvchi savollarda qoshlarning ko'tarilishi kuzatiladi. Biroq so'roq ifodasining aniq shakli savol turiga va tilning grammatik qoidalariga bog'liq.

Imo-ishora tillarida so'z yasalishi va morfologik o'zgarishlar

Imo-ishora tillarida yangi leksik birliklarning hosil bo'lishi hamda mavjud birliklarning ma'no jihatidan o'zgarishi turli yo'llar bilan amalga oshadi. Bunda qo'shilish, shaklning o'zgarishi, takrorlash, makondan foydalanish va



boshqa tilga xos mexanizmlar ishtirok etishi mumkin. Soʻz yasallishini morfologik tahlil qilishda quyidagi hodisalarga eʼtibor qaratiladi:

Morfologik oʻzgarish: imo-ishoraning shakli yoki harakatidagi muntazam oʻzgarish orqali grammatik maʼno ifodalanishi.

Kompozitsiya: ikki yoki undan ortiq leksik birlikning birikib, yangi maʼno hosil qilishi.

Takrorlash: imo-ishora harakatining qaytarilishi orqali ayrim kontekstlarda takroriylik yoki intensivlik maʼnosining ifodalanishi.

Makondan foydalanish: til birliklarining muayyan makon nuqtalariga bogʻlanishi va ular oʻrtasidagi munosabatlarning ifodalanishi.

Leksiklashuv: dastlabki tarkibiy qismlari mavjud boʻlgan imo-ishora birikmasining yaxlit leksik birlik sifatida shakllanishi.

Ushbu hodisalar barcha imo-ishora tillarida bir xil koʻrinishda namoyon boʻlmaydi. Shu sababli ularni oʻzbek imo-ishora tilida tadqiq etishda real nutq materiallari va til foydalanuvchilarining qoʻllanish tajribasiga tayanish zarur.

Imo-ishora nutqida noqoʻl komponentlarining morfologik ahamiyati

Imo-ishora tilida yuz ifodasi, qoshlarning holati, koʻz qarashi, bosh va tana harakatlari muhim lingvistik vazifalarni bajarishi mumkin. Ushbu vositalar noqoʻl komponentlari deb yuritiladi. Noqoʻl komponentlari quyidagi vazifalarda ishtirok etadi:

- soʻroq va inkor kabi grammatik maʼnolarni ifodalash;
- gapning kommunikativ turini farqlash;
- ayrim leksik birliklarning maʼnosini aniqlashtirish;
- hissiy munosabat va pragmatik maʼnolarni yetkazish;
- grammatik konstruksiyaning chegaralarini koʻrsatish.



Masalan, yuz ifodasi ayrim savol konstruksiyalarida grammatik belgi vazifasini bajarishi mumkin. Boshqa vaziyatlarda esa u faqat hissiy munosabatni ifodalaydi. Demak, noqo'l komponentining grammatik yoki hissiy vazifasini aniqlashda kontekst muhim hisoblanadi. Noqo'l komponentlarini e'tiborsiz qoldirish imo-ishora nutqining mazmunini noto'g'ri tushunishga olib kelishi mumkin. Shu bois imo-ishora tilini o'qitishda qo'l harakatlari bilan bir qatorda yuz va tana harakatlariga ham alohida e'tibor berish lozim.

O'zbek imo-ishora tilining morfologik xususiyatlarini o'rganish

O'zbek imo-ishora tilini tadqiq etishda uning grammatik tuzilishini boshqa imo-ishora tillari yoki o'zbek og'zaki tilining grammatikasi bilan aynan bir xil deb qabul qilmaslik kerak. O'zbek imo-ishora tili o'ziga xos leksik birliklar, grammatik munosabatlar va muloqot me'yorlariga ega bo'lishi mumkin. Uning morfologik xususiyatlarini ilmiy o'rganish quyidagi yo'nalishlarda olib borilishi maqsadga muvofiq:

1. **Leksik birliklarni tavsiflash.** Kundalik muloqotda ishlatiladigan imo-ishoralarni videoyozuvlar asosida qayd etish va tasniflash.
2. **Shakliy tarkibni tahlil qilish.** Qo'l shakli, harakat, bajarilish joyi, kaft yo'nalishi va noqo'l komponentlarini aniqlash.
3. **Grammatik ma'nolarni o'rganish.** Son, vaqt, inkor, so'roq va boshqa ma'nolarning qanday ifodalanishini real misollar orqali tekshirish.
4. **Morfologik modellarni aniqlash.** Bir xil shakliy o'zgarish turli imo-ishoralarda muntazam ravishda takrorlanadimi yoki yo'qmi, degan savolni o'rganish.



5. **Hududiy va ijtimoiy farqlarni hisobga olish.** Imo-ishoralarning qo'llanishida hudud, yosh, muloqot muhiti va til tajribasi bilan bog'liq farqlar mavjudligini tekshirish.

Tadqiqot jarayonida kar hamjamiyati vakillari, imo-ishora tili mutaxassislari va surdotarjimonlar bilan hamkorlik qilish muhimdir. Bu til materiallarining tabiiyligini ta'minlash va grammatik hodisalarni to'g'ri talqin qilishga yordam beradi.

Imo-ishora nutqi morfologiyasini o'qitishning pedagogik ahamiyati

Imo-ishora tilining morfologik xususiyatlarini o'rgatish kar va zaif eshituvchi o'quvchilarning til kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Morfologik bilimlar imo-ishoralarni to'g'ri qo'llash, gap mazmunini tushunish va mustaqil fikr bildirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ta'lim jarayonida quyidagi metodlardan foydalanish mumkin:

Vizual kuzatish metodi. O'quvchilarga imo-ishoralarning bajarilish shakli, harakat yo'nalishi va yuz ifodalarini videolavhalar orqali kuzatish imkoniyati beriladi.

Taqqoslash metodi. Ma'nosi yoki grammatik vazifasi bilan farqlanadigan imo-ishoralar o'zaro solishtiriladi.

Amaliy mashq metodi. O'quvchilar berilgan vaziyatga mos imo-ishoralarni tanlaydi va ular yordamida sodda gaplar tuzadi.

Muloqotga asoslangan metod. Juftlik va guruhlarda suhbatlar tashkil etilib, grammatik birliklarning tabiiy muloqotdagi vazifasi o'rganiladi.

Videotahlil metodi. O'quvchilarning imo-ishoralari videoga olinib, qo'l shakli, harakat, makondan foydalanish va noqo'l komponentlari bo'yicha tahlil



qilinadi. Bunda o'qitish materiallari o'quvchilarning yoshi, til darajasi va individual ta'lim ehtiyojlariga moslashtirilishi kerak. Shuningdek, imo-ishora tilini o'rgatishda kar hamjamiyatining til tajribasi va madaniy qadriyatlarini hurmat qilish muhim ahamiyatga ega.

Xulosa

Imo-ishora nutqi morfologiyasi imo-ishora tillarining grammatik tuzilishini, morfologik birliklarini va grammatik ma'nolarni ifodalash usullarini o'rganuvchi muhim lingvistik yo'nalishdir. Imo-ishora tillarida grammatik ma'nolar qo'l shakli, harakatning yo'nalishi va takrorlanishi, makondan foydalanish, kaft holati hamda noqo'l komponentlari orqali ifodalanishi mumkin. Mazkur xususiyatlarni o'rganish imo-ishora tilining mustaqil lingvistik tizim ekanini chuqurroq anglashga, kar va zaif eshituvchi shaxslar bilan samarali muloqotni tashkil etishga hamda ta'lim metodikasini takomillashtirishga yordam beradi. O'zbek imo-ishora tilining morfologik xususiyatlarini yanada chuqur tadqiq etish uchun tabiiy muloqot materiallarini to'plash, videokorpuslar yaratish, grammatik modellarni aniqlash va til foydalanuvchilari bilan hamkorlikda ilmiy tahlillar olib borish zarur. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar o'zbek imo-ishora tilining grammatik tavsifini rivojlantirish va uni o'qitish samaradorligini oshirish uchun muhim ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Z.N.Urunova, N.M.Adilova, D.T.Yembergenov, P.A.Eshimbetova
"O'zbek imo-ishora
tilining lingvistik lug'ati" Toshkent "Zuhro baraka biznes" nashriyoti-
2025 UO.K: 371,912 KBK:76.34 O'86
2. Bozorov O. Tilshunoslikning falsafiy metodologiyasi. - Toshkent:
2021. - 250 b.



3. Mamarajabova Z.N., Yemberganov D.T., Muxammadjonova D.F. Imo-
ishora nutqi segmentasiyasi.-Toshkent: 2024.-148 b.

4. Mamarajabova Z.N. Daktil va imo-ishora nutqiga o'rgatish. T.:, 2022